

СІМ'Я ЯК ВАЖЛИВИЙ РЕСУРС ПРОЦЕСУ ДЕЙНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ

Попович Анна Михайлівна

м.Ужгород

Аналізується роль сім'ї у процесі деінституціалізації у сфері соціального захисту населення. Відмічається, що необхідність догляду за членами сім'ї в умовах недостатнього фінансування і обмеженого спектру послуг призводить до того, що сім'ї самі стають групою високого ризику і мають власні потреби у підтримці, які часто залишаються незадоволеними.

Виокремлені і описані підходи, спрямовані на зміцнення системи сімейної допомоги окремим категоріям клієнтів.

Ключові слова: деінституціалізація, спеціалізовані заклади, ресурси, соціальні послуги, сімейний догляд.

Протягом останніх десяти років деінституціалізація стала одним із центральних завдань у реформуванні охорони дитинства, захисту осіб з обмеженими можливостями і людей похилого віку, розвитку нових підходів до злочину та покарання в Україні. Цей процес, розпочатий у різних країнах у 1970-х роках, ґрунтується на розумінні того, що окремі категорії клієнтів можуть отримати необхідні їм послуги за місцем проживання, у родині чи у спеціальних службах у громаді. Тому відбувається поступова реструктуризація великих спеціалізованих закладів з одночасним розвитком мережі послуг за місцем проживання. Особлива роль у цьому процесі належить сімейному догляду. Проте в умовах недостатнього фінансування і обмеженого спектру послуг сім'ї самі стають групою високого ризику і мають власні потреби у підтримці, які часто залишаються незадоволеними. Догляд за неінституціалізованими членами сім'ї створює підвищений стрес і негативно позначається на психічному і соматичному здоров'ї і може впливати на всі аспекти сімейного життя, у тому числі на рішення щодо роботи, освіти, сімейного бюджету і стосунків з оточуючими.

Цим аспектам деінституціалізації приділяється недостатньо уваги, хоча сам процес (переважно щодо дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування і людей з обмеженими можливостями) висвітлюється достатньо широко. Окремі аспекти формування сімейного догляду висвітлені у працях, які аналізують соціальні проблеми, пов'язані з міжпоколінною взаємодією у сімейній сфері, серед яких і питання догляду за дітьми та людьми похилого віку (О.Козаченко [3; 4], В.Савка [12], Т.Яблонська [16]) або ж розглядають особливості соціально-психологічної допомоги батькам дітей із вадами розвитку в контексті хронічної екстремальності (М.Радченко [10]) чи здатності долати травматичні життєві обставини і відновлювати власні сили (Ж.Петрочко [7]). В.Бошняк [1] розглядає підтримку батьків у нарощуванні незамінного батьківського потенціалу як вагому складову ефективної деінституціалізації дітей з особливими потребами.

Метою пропонованої статті є висвітлення та актуалізація ролі сім'ї у процесі деінституціалізації.

У рамках процесу деінституціалізації важливим є розуміння того, які служби і соціальні послуги на рівні сім'ї і місцевих громад необхідні для заміни закладів. Зрозуміло, що їх спектр залежить від потреб кожної із категорій клієнтів, яких торкнулася деінституціалізація (люддей з обмеженими можливостями (психічними, розумовими, фізичними), дітей-сиріт і позбавлених батьківського піклування, правопорушників, людей похилого віку. І вивчення цих потреб залишається в числі пріоритетних завдань реформування системи соціальних послуг в Україні. Проте наявний досвід зарубіжних країн і реалізовані в Україні пілотні проекти вказують, що існує їх мінімальний обсяг для того, щоб відійти від практики надання допомоги у великих стаціонарних закладах. Як правило, матеріали, що висвітлюють

подібний досвід, а також результати досліджень представляють отримані дані у контексті проблем окремо взятих груп згаданих клієнтів. Однак, узагальнюючи ці матеріали [2; 5; 6], можна дійти висновку, що відхід від інституційних форм допомоги і використання сім'ї і громади як важливого ресурсу деінституціалізації, містить цілий ряд спільних підходів.

Теоретично деінституціалізація передбачає трьохкомпонентний процес: переведення клієнтів, які живуть в інтернатних установах, на альтернативні види допомоги за місцем проживання; попередження можливих випадків потрапляння у стаціонар і направлення їх у різноманітні альтернативні служби; розвиток спеціальних служб для надання допомоги групам неінституціалізованих клієнтів.

Аналізуючи ці складові, можна зауважити, що найбільш складна проблема полягає у створенні ресурсів для надання адекватної і доступної позайнституційної допомоги. Кожна країна чи регіон намагається мінімізувати обсяги додаткових капіталовкладень, тому здійснює оцінку наявних ресурсів, яка включає перш за все будівлі та землю, людські і фінансові ресурси [2]. Щодо будівель ставиться завдання не використовувати їх для влаштування великої кількості клієнтів. Натомість рекомендується розміщення нових послуг, наприклад, центрів денного догляду, або продаж чи оренда, прибутки від яких можна знову вкладати в розвиток нових послуг. Для прикладу, на вилучені від продажу одного великого стаціонарного закладу для дітей кошти можна побудувати декілька дитячих будинків сімейного типу.

Заощаджені у процесі деінституціалізації кошти рекомендуються спрямовувати на розвиток нових послуг або ж покриття перехідних витрат. Пошук додаткового фінансування включає, зокрема, звернення до бізнесу з пропозиціями здійснити пожертвування у вигляді товарів, матеріалів чи послуг.

Залучення людських ресурсів на різних етапах деінституціалізації передбачає включення до цього процесу не лише працівників конкретного закладу і системи соціального захисту, а й членів неурядових організацій, політиків, громадянське суспільство та бізнесові кола, а також волонтерів. У системі цього виду ресурсів особливе місце належить сім'ям клієнтів. Адже недостатність фінансування і обмежений спектр послуг призводить до того, що “допомога в громаді” в реальності перетворюється на “допомогу в сім'ї”.

Тому не можна залишати поза увагою дослідження, які показують, що деінституціалізація не повинна обмежуватися простим переведенням людей із спеціалізованих закладів до спільноти за місцем проживання, адже це не підвищує якість їх життя автоматично. Тобто “інституціалізація як проблема не обмежується крупними спеціалізованими закладами з тривалими термінами перебування. Діти з обмеженими інтелектуальними можливостями, які проживають у невеликих закладах або у своїх біологічних сім'ях, у прийомних сім'ях або в інших стаціонарних закладах сімейного типу, теж можуть бути позбавлені соціальних і економічних можливостей... Перебуваючи вдома, отримуючи окрему освіту і будучи ізольованими від своїх спільнот або відкинутими ними, ці діти можуть бути не менш ізольованими “у спільноті”, чим у великих спеціалізованих закладах” [15]. Тому Європейське регіональне бюро ВООЗ навіть запропонувало розширити саме визначення інституціалізації таким чином, щоб цим терміном позначалося загальне явище, коли особа з обмеженими можливостями втрачає контроль над своїм життям.

Ключовою детермінантою кінцевих результатів деінституціалізації є рівень задоволення потреб клієнтів та їх сімей за

умови здійснення сімейного догляду. Для прикладу, сім'ї дітей з обмеженими інтелектуальними можливостями потребують покращеного доступу як до базових універсальних послуг (охорона здоров'я, освіта, матеріальна допомога), так і додаткових спеціалізованих. Серед останніх: сімейне консультування, денний догляд (денні стаціонари) і догляд за місцем проживання, психологічна підтримка, правова допомога, відвідування необхідних установ, грошова допомога, додаткові продукти харчування, тимчасовий догляд, який дозволяє відпочити постійним доглядальникам, включення до програм організованого дозвілля і т. ін. [1, с.15].

У цьому контексті показово, що Комітет міністрів Ради Європи у своїй Рекомендації CM/Rec(2010)2 державам-членам Ради Європи щодо деінституціалізації і життя у суспільстві дітей з обмеженими можливостями [11] покладає на державу відповідальність надавати підтримку сім'ям таким чином, щоб вони могли виховувати свою дитину з обмеженими можливостями у домашніх умовах і, зокрема, створювати необхідні умови, які дозволяють сім'ям поєднувати сімейне життя з роботою. Держава повинна фінансувати і надавати їм цілий спектр високоякісних послуг, із яких сім'ї могли б вибирати різні види допомоги, адаптовані до їх потреб. До уваги беруться такі важливі аспекти, як наявність мультидисциплінарної системи з визначення і оцінки можливостей і потреб; програм взаємодопомоги батьків; надання різноманітних послуг (допомога сім'ям, психосоціальна підтримка, фінансова допомога, освітня і педагогічна підтримка і т. ін.); необхідність належним чином враховувати потреби дитини і її сім'ї; доступність різних послуг, що дозволяють сім'ям отримати час для передиху, щоб уникнути кризових ситуацій тощо. У Рекомендації також відзначається, що в майбутньому служби звичайного типу, зокрема, центри денного догляду за дітьми, заклади для маленьких дітей, культурні структури, школи і центри відпочинку зобов'язані будуть приймати дітей з обмеженими можливостями і надавати у їх розпорядження засоби, необхідні для їх інтеграції і участі у житті суспільства.

Гідною альтернативою моделі інституційного догляду людей похилого віку також визнається сімейний догляд, за якого вони залишаються у звичному середовищі. Окрім відповідності інтересам самих людей похилого віку, такі тенденції зумовлені високою вартістю утримання людей у закладах, а також значним зростанням чисельності старшої вікової групи у складі населення.

При розробці стратегій, спрямованих на зміцнення системи сімейної допомоги людям похилого віку, виокремлюють три основних підходи [5]. Перший – це підхід “з позицій обов'язку”, за якого сім'я розглядається як структура, зобов'язана надавати догляд своїм старшим членам, а роль держави зводиться до забезпечення офіційними формами опіки одиноких. За такого розуміння завдань головна увага приділяється заходам щодо стимулювання виконання сім'ями відповідних обов'язків. Другий – підхід “з позицій добровільності” – полягає у тому, що держава доповнює ту підтримку, яку добровільно надає людині похилого віку сім'я: при цьому відповідні органи повинні допомогти людям похилого віку і сім'ям визначити, що конкретно вони хочуть і можуть взяти на себе. За третього підходу – “зрівняльно-компенсаційного” – уряд надає допомогу (матеріальну підтримку) людям похилого віку незалежно від здатності сім'ї утримувати їх. Можливі також різноманітні поєднання цих підходів.

Не вдаючись до детального аналізу, можна зауважити, що в Україні переважає перший підхід. Обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків закріплений у статті 51 Конституції України. Дана конституційна норма знайшла відображення і в Сімейному кодексі України. У ст. 172 Сімейного кодексу зазначено, що “дитина, повнолітній дочка, син зобов'язані піклуватися про батьків, проявляти про них турботу та надавати їм допомогу... Якщо повнолітній дочка, син не піклуються про своїх непрацездатних, немічних батьків, з них можуть бути за рішенням суду стягнуті кошти на покриття ви-

трат, пов'язаних із наданням такого піклування” [13]. Показовим є роз'яснення Мінюсту, що потреба матеріальної допомоги полягає в тому, що батьки не мають можливості забезпечити своє гідне існування у зв'язку із відсутністю пенсій чи їх низького розміру, а також у зв'язку із відсутністю у них інших джерел існування. Проте, враховуючи поширення безробіття та бідності в Україні, а також значні додаткові витрати у разі тяжкої хвороби, інвалідності або немічності батьків, діти часто не в змозі брати участь у додаткових витратах. Внаслідок цих та ряду інших обставин приписані моральними і правовими нормами обов'язки дорослих дітей опікуватися старими батьками часто стають надмірно важким тягарем – як у емоційному, так і у фінансовому аспектах.

Компенсаційні виплати, які виплачуються непрацюючим особам, які постійно надають соціальні послуги громадянам похилого віку, інвалідам II групи, дітям-інвалідам, призначаються, виходячи з прожиткового мінімуму для працездатних осіб, у розмірі 10 % [9]. Законом “Про Державний бюджет України на 2012 рік” [8] прожитковий мінімум для працездатних осіб з 1 липня 2012 року встановлений у розмірі 1102 гривні, з 1 жовтня – 1118 гривень, з 1 грудня – 1134 гривні). Отже, у другому півріччі 2012 року згадані компенсаційні виплати коливаються у межах 110-113 гривні. Щодо можливостей соціального обслуговування, то згідно Типового положення про територіальний центр соціального обслуговування (надання соціальних послуг) [14] ці заклади забезпечують безоплатне обслуговування лише громадянам похилого віку, які не здатні до самообслуговування і не мають рідних, які повинні забезпечити їм догляд і допомогу. Обслуговування громадян, які мають рідних, що повинні забезпечити їм догляд і допомогу, здійснюється за плату відповідно до тарифів на платні соціальні послуги.

Міжнародний досвід [5] показує, що урядові міри, спрямовані на полегшення турботи про людей похилого віку у сім'ях, можуть включати: створення центрів денного догляду; матеріальне (натуральне і фінансове) забезпечення догляду вдома; організацію навчальних програм для осіб, які здійснюють догляд вдома за хворими; заохочення роботодавців, які надають певні пільги членам сім'ї, які турбуються про старих; податкові пільги для сімей, які здійснюють догляд за особами похилого віку.

Поряд із недостатньо розвинутою державною підтримкою сім'ї та соціальною політикою у сфері деінституціалізації варто брати до уваги і поступове руйнування традиційних відносин в українській сім'ї, зміну традиційної системи сімейних цінностей. Окремі дослідження [3; 4; 12; 16] вказують, що найважливішими викликами у функціонуванні багатопокілінної сім'ї можуть стати проблеми актуалізації цінностей та норм міжпоколінної взаємодопомоги, а також зростання невизначеності основного суб'єкта, відповідального за допомогу. Адже трансформації функціонування соціального інституту сім'ї супроводжуються значною зміною демографічних показників, зростаючою різноманітністю типів сім'ї та підвищенням ризику бідності окремих категорій сімей. Існування багатопокілінної сім'ї з розгалуженими родинними зв'язками (з якою пов'язані уявлення про традиційний сімейний догляд) визначається не вибором її членів, а економічною необхідністю, зокрема, гостротою житлової проблеми. До того ж проти інституційних закладів існують упередження, тому до їх послуг щодо людей похилого віку вдаються неохоче, навіть якщо така можливість практично доступна.

Все це зумовлює необхідність вивчення основних підходів до реалізації сімейної політики з врахуванням розширення потреб у сімейному догляді, узагальнення досвіду європейських країн щодо деінституціалізації з визначенням перспектив подальшого його використання у практиці державного регулювання позаінституційної системи допомоги в Україні. При формуванні та реалізації політики деінституціалізації в Україні слід враховувати позитивні здобутки європейських країн. Зокрема, розгортання процесу деінституціалізації і закриття великих стаціонарних закладів у Західній Європі та США супроводжувало-

ся збільшенням закладів соціальної сфери і вони наблизилися до споживачів послуг, розвинувся недержавний сектор, який взяв на себе частину функцій, що виконували раніше державні

служби (у тому числі завдяки соціальному замовленню), поширився догляд у сім'ї та громаді, були впроваджені госпрозрахункові принципи у систему надання соціальних послуг.

Література і джерела

1. Бошняк В. Деінституціалізація та реформи у сфері захисту дітей – два боки однієї медалі /Весна Бошняк // Права дітей. – 2010. – № 1 (9). – С.7-9
2. Деінституціалізація та трансформація послуг для дітей. – К.: Видавничий дім “Калита”, 2009. – 193 с.
3. Козаченко О.О. Особливості взаємозв'язків у сучасній багатопокілінній сім'ї // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Вип. 15. /Ольга Олександрівна Козаченко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtrsa/2010_16/Kozachen.pdf - Загол. з екрану. – Мова укр.
4. Козаченко О.О. Трансформація багатопокілінної сім'ї: аспекти, тенденції та виклики майбутнього /Ольга Олександрівна Козаченко // Соціологія майбутнього. – 2010. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: socio/docs/magazin/soc_fut/1__2010/13.pdf. - Загол. з екрану. – Мова укр.
5. Охрана психического здоровья в мире: Проблемы и приоритеты в развивающихся странах / [Дежарле Р., Айзенберг Л., Гуд Б., Кляйнман А.]: Пер. с англ. – К.: Сфера, 2001. – 575 с.
5. Переход от институционального ухода за детьми к семейному [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ispcan.org/resource/resmgr/link/link_16.1.russian.pdf. - Загол. з екрану. – Мова рос.
6. Петрочко Ж. Відновлення: як допомогти дітям і сім'ям повірити у власні сили ? / Жанна Петрочко // Права дітей. – 2010. – № 1 (9). – С.18-19
7. Про Державний бюджет України на 2012 рік: Закон від 22.12.2011 № 4282-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4282-17>. - Загол. з екрану. – Мова укр.
8. Про затвердження Порядку призначення і виплати компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги Постанова КМУ від 29 квітня 2004 р. N 558 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/558-2004-p>. - Загол. з екрану. – Мова укр.
9. Радченко М. Соціально-психологічна допомога батькам дітей із вадами розвитку в контексті хронічної екстремальності / Марина Радченко // Магістеріум. – Вип.32. Соціальна робота і охорона здоров'я. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С.10-16
10. Рекомендация CM/Rec(2010)2 Комитета министров Совета Европы государствам-членам Совета Европы о деинституционализации и жизни в обществе детей с ограниченными возможностями (Утверждена Комитетом Министров 3 февраля 2010 года на 1076-ом заседании постоянных представителей министров) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.coe.int/t/e/social_cohesion/soc-sp/CMRec\(2010\)2%20Russe.doc](http://www.coe.int/t/e/social_cohesion/soc-sp/CMRec(2010)2%20Russe.doc). - Загол. з екрану. – Мова рос.
11. Савка В. Сім'я та соціум: проблеми взаємодії / В.Савка. – Львів: “Львівська політехніка”, 2008. – 180 с.
12. Сімейний кодекс України: Закон від 10.01.2002 № 2947-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/page5>. - Загол. з екрану. – Мова укр.
13. Типове положення про територіальний центр соціального обслуговування (надання соціальних послуг): Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2009 р. N 1417 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1417-2009-n/page>. - Загол. з екрану. – Мова укр.
14. Улучшать здоровье, повышают качество жизни: дети и подростки с ограниченными интеллектуальными возможностями и их семьи / Европейское региональное бюро ВОЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0006/126879/e94421R.pdf. - Загол. з екрану. – Мова рос.
15. Яблонська Т. Багатопокілінна сім'я з точки зору структурного підходу /Т.Яблонська // Наукові студії із соціальної та політичної психології. 36. статей. – 2007. – Вип. 17 (20). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ispp.org.ua/files/1229965422>. - Загол. з екрану. – Мова укр.

Анализируется роль семьи в процессе деинституционализации в сфере социальной защиты населения. Отмечается, что необходимость ухода за членами семьи в условиях недостаточного финансирования и ограниченного спектра услуг приводит к тому, что семьи сами становятся группой высокого риска и имеют собственные потребности в поддержке, которые часто остаются неудовлетворенными.

Выделены и описаны подходы, направленные на укрепление семейной помощи отдельным категориям клиентов.

Ключевые слова: деинституционализация, специализированные учреждения, ресурсы, социальные услуги, семейный уход.

The role of a family has been analysed in the process of deinstitutionalisation in the field of social defence of population. It has been marked, that the necessity of care of the members of the family in the conditions of the insufficient financing and the limited spectrum of the given services results in a family becoming the group of the high risks and the need of its own support, which often remain dissatisfied.

Separate approaches, directed on strengthening the system of domestic help for separate categories of clients, have been selected and described.

Keywords: deinstitutionalisation, establishments, resources, social services, domestic examination.